

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची लोकशाहीची संकल्पना

डॉ. दिलीपकुमार दगडू क्षीरसागर

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख

आझाद महाविद्यालय, औसा जि.लातूर

मो.नं.9890494856

ईमेल-dilipkumarkshirsagar 321@gmail.com

सारांश:आधुनिक भारतातील राजकीय विचारवंतांच्या मांदियाळीत डॉ. भिमराव (डॉ.बाबासाहेब) रामजी आंबेडकर (14 एप्रिल 1891 - 6 डिसेंबर 1956) हे अनेक कारणांनी इतर आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंतापेक्षा वेगळे ठरतात. एक म्हणजे तत्कालीन सवर्णांकडून अस्पृश्य, शुद्र म्हणून मिळालेल्या अवमानकारक वागणुकीमुळे, साधेसुधे जीवनही मानाने जगणे अगदी अशक्य नसले तरी अत्यंत दुरापास्त असण्याच्या त्या काळात अतुलनीय धैर्य आणि सामाजिक अगतिकतेविरोधात लढणारे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दिसतात. अगतिक ते सक्षम असा संघर्षमय प्रवास करताना, त्यातूनच प्रख्यात शिक्षणतज्ज्ञ, कायदेतज्ज्ञ, दलितांचा नेता, भारतीय संविधानाचे शिल्पकार, म्हणून ते सर्वमान्य झालेले होते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर एका अस्पृश्य व्यक्तिमत्त्वाची ज्वलंत जीवनगाथा आहे. अत्यंत प्रतिकूल आणि दडपशाहीच्या परिस्थितीतही एखादा माणूस आत्मक्लेश आणि दुर्दम्य चिकटीने काय घडवू शकतो याचे प्रेरणादायी उदाहरण म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होत.

पारिभाषिक शब्द: लोकशाही, डॉ. आंबेडकर, राजकीय विचार, दलित

प्रस्तावना :-

आधुनिक भारतातील राजकीय विचारवंतांच्या मांदियाळीत डॉ. भिमराव (डॉ.बाबासाहेब) रामजी आंबेडकर (14 एप्रिल 1891 - 6 डिसेंबर 1956) हे अनेक कारणांनी इतर आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंतापेक्षा वेगळे ठरतात. एक म्हणजे तत्कालीन सवर्णांकडून अस्पृश्य, शुद्र म्हणून मिळालेल्या अवमानकारक वागणुकीमुळे, साधेसुधे जीवनही मानाने जगणे अगदी अशक्य नसले तरी अत्यंत दुरापास्त असण्याच्या त्या काळात अतुलनीय धैर्य आणि सामाजिक अगतिकतेविरोधात लढणारे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दिसतात. अगतिक ते सक्षम असा संघर्षमय प्रवास करताना, त्यातूनच प्रख्यात शिक्षणतज्ज्ञ, कायदेतज्ज्ञ, दलितांचा नेता, भारतीय संविधानाचे शिल्पकार, म्हणून ते सर्वमान्य झालेले होते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर एका अस्पृश्य व्यक्तिमत्त्वाची ज्वलंत जीवनगाथा आहे. अत्यंत प्रतिकूल आणि दडपशाहीच्या परिस्थितीतही एखादा माणूस आत्मक्लेश आणि दुर्दम्य चिकटीने काय घडवू शकतो याचे प्रेरणादायी उदाहरण म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होत.

लोकशाही म्हणजे काय ? :-

व्यक्ति स्वातंत्र्य, समता व न्याय या तत्त्वांची प्रतिष्ठापना हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे उद्दिष्ट होते. त्यामुळे ते लोकशाहीचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. स्वातंत्र्यपूर्वकाळापासून त्यांनी लोकशाहीचे समर्थन केल्याचे दिसून येते. भारतीय स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतीय संविधानानुसार स्वीकारलेली लोकशाही शासन प्रणाली सदृढ, अधिकाधिक सक्षम कशाप्रकारे होईल याचा सातत्याने ध्यास त्यांनी घेतलेला होता. त्यांना भारतीय लोकशाहीत पिळवणुकीपासून मुक्त असलेला समताधारित समाज अपेक्षित होता. लोकशाही म्हणजे काय ? हे स्पष्ट करताना त्यांनी म्हटले होते, लोकशाहीचे स्वरूप सातत्याने बदलत असते. एकाच राष्ट्रातील लोकशाही आहे त्या परिस्थितीत राहू शकत नाही. तिचे उद्देश बदलत असते. आधुनिक लोकशाहीचे उद्दिष्ट एखाद्या अनियंत्रित राजाचे अधिकार कमी करणे नसून लोकांचे कल्याण साधणे आहे. " लोकशाही म्हणजे चर्चेच्या, रूपाने, मार्गदर्शन घडून चालणारे शासन " ही वॉल्टर बेजहॉटची व्याख्या, तर लोकशाही म्हणजे लोकांचे, लोकांकरिता, लोकांनी चालविलेले शासन ही अब्राहम लिंकनची व्याख्या. परंतू

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेली लोकशाहीची व्याख्या अत्यंत वेगळी असून " ज्या शासन पध्दतीत लोकांच्या आर्थिक, सामाजिक जीवनात क्रांतिकारक बदल रक्तपाताशिवाय घडतात ती शासन प्रणाली म्हणजे लोकशाही होय 2. विद्यार्थी दशेपासून डॉ. बाबासाहेबांना सामाजिक विषमतेला सामोरे जावे लागल्याने त्यांनी लोकशाहीचे समर्थन करताना इंग्लंडमध्ये उदय पावलेल्या व रुजलेल्या संसदीय शासन प्रणालीचा भारतासाठी आग्रह धरीत आदर्श आणि वास्तवाचा मेळ घालण्याचा विचार मांडला. भारतातील सामान्य माणसाची प्रतिष्ठा जपणारी केवळ राजकीय नव्हे तर आर्थिक आणि सामाजिक समतेचा ध्यास घेणारी आणि सत्तेची एकाधिकाराही संपुष्टात आणून सर्वांनी सत्तेत, निर्णय प्रक्रियेत, निर्णयाच्या अंमलबजावणीमध्ये समानसंधी उपलब्ध करून देणारी शासन पध्दती म्हणजे लोकशाही शासन पध्दती होय असे त्यांचे मत होते. भारतीय संविधानानुसार प्रौढ सार्वत्रिक मताधिकार, व्यवसायस्वातंत्र्य तसेच सामाजिक विषमतेविरुद्ध वंचित समाजाला मिळालेले अधिकार ही आपल्या लोकशाहीची वैशिष्ट्ये आहेत.

3 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राजकीय चिंतनातील लोकशाही हा विचार केवळ आदर्शाच्या स्वप्नरंजनातून निर्माण झालेला नसून सभोवतालच्या सामाजिक, राजकीय वास्तवाच्या मुशीतून तो तावून-सुलाखून निघाला होता. भारतात लोकशाहीची उभारणी करणे एवढ्यापुरतेच त्यांचे राजकीय ध्येय सीमित नव्हते, तर जगात जिथे जिथे लोकशाही असेल त्या सर्वच राष्ट्रांशी सहकार्य करून भारतात लोकशाही मुल्यांचे संरक्षण करावे अशीही त्यांची इच्छा होती. सामान्य माणसावर त्यांचा एवढा लोभ आणि विश्वासही होता की, त्याच्या व्यक्तिगत व सामुहिक प्रतिष्ठेच्या प्रतिष्ठापनेसाठी लोकशाही जीवनमार्गाचा त्यांनी ध्यास घेतलेला होता. जुलूम, जातीयता व गुलामगिरीतून सामान्य माणसाला मुक्त करणारी शासन व्यवस्था कशी असावी हाच शोध त्यांनी आमरण चालविला होता. भारतातील सामाजिक संबंधांची फेररचना फक्त लोकशाही शासन व्यवस्थाच करू शकेल असा त्यांना विश्वास होता. लोकशाही म्हणजे सहजीवन, लोकशाहीची मुळे सामाजिक संबंधांतच आढळतात अशी त्यांची धारणा होती. ज्या समाजात भिन्न सामाजिक गटांच्या सांस्कृतिक दृष्टीकोणात प्रबळ तफावती असतात आणि भिन्न लोकसमूहांच्या ठायी सहजीवनाची भावनाच अपुरी किंवा अनुपस्थित असते तेथे लोकशाही वातावरण निर्माण होणे अवघड असते हा विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लोकशाहीवरील चिंतनाचा केंद्रबिंदू होता. दारिद्र्य, निरक्षरता, जातीय पृथगात्मता हे त्यांच्या मते भारतीय लोकशाहीच्या मार्गातील अडथळे होते. जोपर्यंत प्रयत्नपूर्वक या तिन्हींचे निर्मूलन होते नाही तोपर्यंत भारतात लोकशाही अस्तित्वात येऊच शकत नाही. कारण तोपर्यंत या देशातील बहुमत हे त्या त्या मतदार संघातील सर्व गटांचे प्रतिनिधिक होऊच शकत नाही.4

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकशाहीप्रधान राष्ट्रांसमोर जे मार्गदर्शनपर विचार मांडलेले आहेत, ते अत्यंत उदबोधक आहेत. केवळ भारतीय नव्हे तर जगातील लोकशाहीच ते मोठे चाहते, समर्थक आणि आधारस्तंभ होते, सद्यकालीन जगात लोकशाहीचे जे पाठिराखे आणि कैवारी होऊन गेले, त्यामध्ये त्यांचे स्थान उल्लेखनीय असेच आहे. भारतीय लोकशाही बलशाली, प्रभावी आणि प्रगत व्हावी यासाठी ते अहोरात्र तळमळीने विचार करीत असत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लोकशाही संकल्पनेतील महत्वपूर्ण घटक पुढीलप्रमाणे आहेत.

डॉ. आंबेडकरांच्या लोकशाही संकल्पनेतील समाविष्ट घटक :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेल्या लोकशाही संकल्पनेमध्ये पुढील प्रमुख घटकांचा समावेश होतो. या घटकांचा अभ्यास केल्याशिवाय त्यांची लोकशाहीची समग्र संकल्पना समजून घेता येत नाही.

1) पददलित वर्गाला सत्ताप्राप्ती व्हावी :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते प्रत्येक देशात एक प्रस्थापित सत्ताधारी वर्ग असतो. भारतासारख्या देशात स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रस्थापित सत्ताधारी वर्गाच्या हाती सत्ता जाणे स्वाभाविक असले तरी लोकशाहीच्या मुलतत्त्वांशी विसंगत असते. सत्तेचा ज्यांना कधी स्पर्श झाला नाही अशा समाजातील खितपत पडलेल्या पददलित वर्गाला सत्ता प्राप्त होणे हीच खरी लोकशाही असते. सार्वत्रिक अमर्याद प्रौढ मताधिकाराच्या मार्गाने हे साध्या होऊ शकते, परंतू त्याबरोबरच कनिष्ठ वर्गीय यांना इतर संरक्षणाची आवश्यकता असते. आज हा कनिष्ठ, निम्न वर्ग ज्या असहाय्य व उपेक्षित अवस्थेत आहेत त्यातूनच त्याला योग्य व मोफत

शिक्षणाच्या सहाय्याने बाहेर काढता येईल. त्यांना सुखी, स्वास्थ्यपूर्ण व निवांत जिवनाची हमी मिळणे ही तितकेच आवश्यक आहे. कारण त्याशिवाय लोकशाही संस्कृतीचा अंगीकार करण्यास त्यांना उस्तंतच मिळणार नाही. लोकशाही हे शेवटी सामाजिक संघटन आहे. भारताची पारंपारिक समाजरचना लोकशाहीला मुळीच पोषक नाही. कारण आपल्या देशात श्रीमंत-गरीब, उच्च-नीच, मालक-मजूर असे कायमस्वरूपी वर्ग समाजात अस्तित्वात आहे. आधि भारतातील या समाजरचनेत मौलिक फेरफार केल्याशिवाय वर लोकशाहीचे इमले उभारल्यास भर भक्कम पाया नसलेल्या इमारतीप्रमाणे ते कोसळतील असे त्यांचे मत होते. या मौलिक फेरफारांनाच ते सामाजिक लोकशाहीची निर्मिती म्हणून संबोधतात. अल्पसंख्याकांचे बहुसंख्याकांच्याद्वारे शोषण होणे सामाजिक लोकशाही विरोधी आहे. संरक्षित मानवी हक्क, व्यक्तीची प्रतिष्ठा, राजकीय स्वातंत्र्य, समाज विकास इत्यादी लोकशाही मुल्य कितपत वास्तवात अवतरतील हे लोकशाहीच्या तळमजल्याचा नकाशावर अवलंबून असते. हा नकाशा म्हणजे भारतातील सामाजिक संरचना होय. सामाजिक संरचनेचा खूप प्रभाव पडत असतो. लोकशाही शासन प्रकार लोकशाही समाजरचना गृहीत धरत असतो. सामाजिक लोकशाही अस्तित्वात असल्याखेरीज लोकशाही औपचारिक सांगाडयाला मुळीच अर्थ नसतो म्हणत असतं. 5

2) " एक व्यक्ती एक मुल्य " या तत्वाचा स्वीकार :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते एका व्यक्तीला एक मत देऊनच सामाजिक लोकशाही निर्माण होत नाही. सामाजिक लोकशाहीत दोन बाबींचा समावेश होतो. पहिली, सहबांधवाबददल सममनस्कता, सन्मान आणि समभाव आणि दुसरी, ताठर अशा सामाजिक बंधनातून मुक्त अशी सामाजिक रचना. त्यांच्या मतानुसार काही लोकांना विशेषाधिकार असणे व काहींना ते नसणे यामधून समाजातील काही वर्ग एकाकी व तुटून पडणे लोकशाहीशी विसंगत आहे. निसर्गाने मानवात विषमता निर्माण केली असली तरी ही बाब लोकशाहीच्या विकासाआड येऊ शकत नाही. किंबहुना माणसे निसर्गत विषम असतात म्हणूनच त्यांना समतेची वर्तणूक देणे गरजेचे असते. एक व्यक्ती एक मत यापेक्षा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना " एक व्यक्ती एक मूल्य हे तत्व अधिक स्वीकारणीय वाटते. सामाजिक आणि राजकीय संबंधांमध्ये व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्त्वातील अंगभूतमूल्य या तत्वांच्या मुळाशी आहे. त्यात त्यांना जनतेच्या सर्वांगिण आर्थिक, सामाजिक विकासाचे रहस्य आढळते सर्वांना समान दर्जा समाजमाणसात मिळाला पाहिजे, तरच यशस्वी लोकशाही भारतात निर्माण होईल. 6

3) लोकशाहीत मानवी हक्कांच्या संरक्षणाला महत्त्वाचे स्थान :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लोकशाही संकल्पनेत मानवी हक्कांना व त्यांच्या संरक्षणा नाही महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. त्यांच्या मते राजकीय लोकशाहीची उभारणी चारगृहितांवर झालेली असते. एक व्यक्ती हेच स्वयंमेव साध्य आहे. दोन-व्यक्तीला काही अदेय हक्क असतात व राज्यघटनेने त्या हक्कांची हमी त्याला दिलीच पाहिजे. तीन - कोणत्याही विशेषाधिकाराच्या प्राप्त्यर्थ्य व्यक्तीला आपल्या संविधानाने दिलेल्या अधिकारांचा त्याग करावा लागू नये, चार - इतरांवर शासन करण्याची सत्ता राज्यसंस्था कोणाही खाजगी व्यक्तींना प्रदान करणार नाही." अधिकसत्तावाद, सर्वकष सत्तावाद, फासिस्टवाद कोणत्याही स्वरूपात असोत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा त्यांना कसून विरोध होता, कारण व्यक्तीची अंगभूत प्रतिष्ठाच या शासन प्रकारांना अमान्य असून व्यक्तीचे व्यक्तित्व चिरडणे हाच त्यांचा स्वभावधर्म आहे. अधिकारांचा लाभ समाजातील अधिकाधिक लोकांना प्राप्त होणे हा, डॉ. आंबेडकरांच्या मते, लोकशाहीचा सर्वश्रेष्ठ निकष आहे. सर्व नागरिकांना समानसंधी मिळायला पाहिजे, सौजन्य बहुसंख्याकांजवळ हवे. त्यांच्या हक्कांना जपले जावे. मानवी हक्कांच्या संदर्भात माणसामाणसांत भेदभाव केला जाऊ नसे असा त्यांचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा आग्रह होता. 7

4) व्यक्तिवादाचे आकर्षण :-

व्यक्तिवाद आणि सिमित शासन ही उदारमतवादी लोकशाहीची दोन वैशिष्ट्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना विशेष भावली होती. प्रत्येक व्यक्तीला अंगभूत मूल्य असते. स्त्री- पुरुष, श्रीमंत-गरीब, शिक्षित- अशिक्षित, बलवान- दुर्बल, स्पृश्य- अस्पृश्य या

भेदभावांना मुळीच विचारात न घेतले जाता प्रत्येक व्यक्तीला साधन म्हणून वापरले जाऊ नये. समाजाखातर व्यक्तीचा बळी दिला जाऊ नये. प्रत्येक व्यक्तीला समान स्वातंत्र्य असावे. व्यक्तित्व मुल्याची प्रतिष्ठा सर्वसामान्य व्हावी, मुक्त व्यक्तिमत्त्वाच्या नैतिक तत्त्वाची प्रतिष्ठापना व्हावी, आणि त्यातून न्याय समाजाची उभारणी व्हावी, या अपेक्षा केवळ लोकशाहीतच पूर्ण होऊ शकतात, असा विश्वास त्यांनी व्यक्त केला होता. राजकीय क्षेत्रात व्यक्तीच्या, धार्मिक - नैतिकक्षेत्रात सदसद् विवेकाच्या आणि आर्थिक क्षेत्रात ग्राहकांच्या सार्वमौमत्वावर उदारमतवादी लोकशाहीचा भर असतो. प्रत्येक व्यक्तीला सन्माननीय नागरिक म्हणून जगता येण्यासाठी जे लागते ते सर्व काही लाभेल अशी समाज व्यवस्था निर्माण करणे हे त्यांच्या मते लोकशाहीचे साध्य असते. 8

5) निरंकुश शासन पध्दतीला विरोध :-

व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याची हमी मिळायची, तर राज्य सत्ता निरंकुश असून चालणार नाही. राज्यकर्त्यांच्या लहरीनुसार मनःपूतपणे राज्यकारभार चालू नये, तर विवेकी तत्त्वाप्रमाणे चालावा. राज्य व्यक्तीचे नव्हे, तर कायद्याचे राज्य ही संकल्पना डॉ. आंबेडकरांच्या राजकीय विचारांचा केंद्रबिंदू होता. शासनाने सर्व व्यक्तींना कायद्याचे समान संरक्षण द्यावे, कायदेशीर कारणाखेरीज कोणालाच आपल्या जीवित वित्ताला व स्वातंत्र्याला वंचित व्हावे लागू नये, कायद्यातून लोकमताचे प्रतिबिंब उमटावे त्यासाठी शासन प्रातिनिधिक असावे असा विचार त्यांनी मांडला. त्यांच्या मते शासन सत्तेला सत्ता लोकांनुवर्ती राहावे लागणे व जनतेला उत्तरदायी असावे लागले. यातून उदारमतवादी लोकशाहीतील राज्यसत्ता निरंकुश होण्याचा धोका टळतो. जनसंमतीद्वारे तिथे सत्तेचे रूपांतर निरंतरपणे अधिसत्तेत घडत असल्यामुळे राज्यसत्तेची अधिमान्यता अखंड टिकते 9

6) धर्मनिरपेक्ष राज्याचा स्वीकार :-

पाश्चात्य देशातील उदारमतवादी लोकशाही परंपरेतून उदयाला आलेली धर्मनिरपेक्ष राज्याची संकल्पना डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वीकारली होती. धर्म स्वातंत्र्य, धर्मनिरपेक्ष नागरिकत्व, धार्मिक बाबतीत पैशाने चालणाऱ्या शिक्षण संस्थांमध्ये धार्मिक शिक्षण देण्यास विरोध, धार्मिक विचारांची सक्ती करण्यास प्रतिबंध आणि कोणताही धर्म राज्य पुरस्कृत नसणे असा धर्म निरपेक्षतेचा अर्थ त्यांनी वेळोवेळी स्पष्ट केला होता. 10

7) संविधानिक मार्गावर निष्ठा :-

आपले हक्क पदरात पाडून घेण्याकरिता दलित, शोषितांना संघटितरित्या संघर्ष करण्याशिवाय पर्याय नाही, हे डॉ. आंबेडकरांना मान्य असले तर आंदोलनाचे हिंसक मार्ग त्यांनी नाकारले होते. संविधानिक नीतिमत्ता प्रत्येक नागरिकाने अंगी बाणवलीच पाहिजे, म्हणजे संविधानबाह्य वर्तन कोणीही करता कामा नये. कोणत्याही परिस्थितीत प्रत्येकाचा प्रत्येक व्यवहार संविधानाला धरूनच असला पाहिजे यावर त्यांचा भर होता. 11

8) संतुलित पक्षपध्दती आवश्यक असते :-

संसदीय लोकशाही शासन प्रणाली हा मर्यादीत शासनाचाच एक भाग म्हणून संतुलित पक्षपध्दती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना महत्त्वाची वाटते. विरोधी पक्षाचा वचक राज्यकर्त्या पक्षावर नसेल तर तो सत्तेचा गैरवापर करेल. अशा भूमिकेतून द्विपक्ष पध्दतीने समर्थन त्यांनी केले. स्वातंत्र्याचे रहस्य धारिष्ट्यात असते आणि व्यक्तींनी राजकीय पक्षांच्या स्वरूपात एकजूट बांधण्यातून धारिष्ट्याचा जन्म होतो. शासन चालविण्यासाठी राजकीय पक्ष असावे लागतात. शासनाला हुकूमशाही पासून रोखण्यासाठी राष्ट्रात दोनपक्षा जास्त राजकीय पक्ष असावेत. लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी किमान दोन तुल्यबळ राजकीय पक्ष आवश्यक असतात. विरोधी राजकीय पक्ष नसेल तिथे लोकशाहीच नसते. राष्ट्रेक्याच्या अन्य कोणत्याही कारणास्तव एक पक्षीय पध्दतीचा स्वीकार करणे त्यांच्या लोकशाहीला निष्ठेला मानवणारे नव्हते. त्यांच्या मते, एकपक्षीय शासन हे जुलूमशाहीला निमंत्रणच

असते. लोकशाही शासनाला एक पक्षीय शासन नेहमीच मारक असते. निवडणुकीच्या मार्गाने जरी तो एकमेवाद्वितीय राजकीय पक्ष सत्तारूढ झालेला असला तरी तेवढ्याने हुकूमशाहीला पायबंद बसण्याची मुळीच हमी नसते. 12

9) वर्ग विभक्त समाजरचना लोकशाहीसाठी प्रतिकूल :-

वर्ग विभक्त समाजरचना ही लोकशाहीसाठी प्रतिकूल असते, याची जाणीव व डॉ. आंबेडकरांना होती. वर्गीय समाजात सधन वर्गाच्या ठायीपोकळ दंभ- दुराभिमान, औध्दत्य, अप्पलपोटेपणा व जुलमीवृत्ती तर दुसऱ्या बाजूला दीनदलितांच्या वाट्याला असुरक्षितता, दारिद्र्य आणि अधःपतन होते. अशा विषमतेत सर्वांना स्वातंत्र्य, स्वाभिमान, प्रतिष्ठा व स्वावलंबन यांचा समान लाभ होणे अशक्य असते. समाजातल्या प्रत्येक व्यक्तीला पर्याप्त फुरसत, सांस्कृतिक विकासाची संधी लाभली. तरच ती लोकशाहीतील जबाबदाऱ्या समर्थपणे पेलू शकते असे त्यांनी म्हटले आहे. 13

10) संसदीय लोकशाहीचे समर्थन :-

संसदीय लोकशाहीवर आंबेडकरांचा विशेष भर होता. त्यांच्या मते संसदीय शासन पध्दती हीच व्यक्तीच्या अंगी आत्मनिर्भरता, उपक्रमशीलता व जबाबदारीची जाणीव निर्माण करू शकते. सहकार्य, शिस्त व समर्पणादी गुणांचा विकास करू शकते, उच्चतर प्रतीचे राष्ट्रीय चारित्र्य घडवून शील, सचोटी, उद्यम व धारिष्ट्य इत्यादींचा परिपोष या पध्दतीतच होऊ शकतो. संसदीय लोकशाहीच मानवी जीवनाच्या प्रवाही स्वरूपाशी सुसंगत ठरते, कारण रक्तपात न घडविता सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रात मुलभूत स्वरूपाचे बदल घडवून आणण्याचा मूलमंत्र फक्त तिलाच अवगत असतो; दुसरे असे की, विविध मुद्यांसंबंधीचे निर्णय मनमोकळ्या चर्चेअंती व सर्वांच्या संमतीने घेण्याची तरतूद फक्त संसदीय पध्दतीच असते. अहिंसक, घटनात्मक व शांततापूर्ण विचारविनीमयालाच या पध्दतीत वाव असतो. संसदीय शासनप्रणाली डॉ. आंबेडकरांच्या मते अतिमोलाच्या आहेत. पहिली आहे विरोधी पक्ष आणि विरोधी वृत्तपत्रे आणि दुसरी आहे मुक्त आणि न्याय निवडणुका. समर्थ सत्ताधारी पक्षाइतकाच प्रबळ विरोधी पक्ष संसदेत असणे अत्यावश्यक असते. संसदीय लोकशाहीत विरोधी पक्षाचे केवळ स्वागत होणे एवढेच नाही तर उचित प्रमाणात सन्मानही केला जातो. सत्ताधारी पक्षाला हुकूमशाही व मनःपूत वर्तनापासून दूर ठेवण्याचे कार्य फक्त खंबीर आणि प्रामाणिक विरोधी पक्ष करू शकतो. 14

11) लोकशाहीचे व्यवच्छेदक लक्षण शांततापूर्ण सत्तांतर :-

शांततापूर्ण मार्गाने सत्तांतर शक्य होणे हे कोणत्याही लोकशाही शासन व्यवस्थेचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे. संसदीय लोकशाहीबाबत तर ते विशेषयच महत्त्वाचे आहे. नियतकालीन, मुक्त व न्याय्य निवडणुका संसदीय लोकशाहीचा कणाच आहे. एका राजकीय पक्षाकडून दुसऱ्या राजकीय पक्षाकडे सत्ता बदलण्याची ही संधी जर नागरिकांना नसेल तर त्यांना शासन बदलण्याचा एकच मार्ग उरेल आणि तो म्हणजे रक्तंजीत क्रांतीचा. राजकीय पक्षामध्ये यशापयशासंबंधी खिलाडवृत्ती असणे यासाठी आवश्यक असते. भारतात अशी परिस्थिती निर्माण होऊ शकलेली नाही याची डॉ. आंबेडकरांना पुरेपुर जाणीव होती आणि त्यांच्या मते या त्रुटीचे अप्रश्रेय मुख्यत्वे या समाजातील जातीव्यवस्थेला द्यावे लागेल. 15

12) भारतात संसदीय लोकशाही यशाआड येणारे विविध घटक :-

भारतात संसदीय लोकशाहीच्या यशाआड येणारे अनेक घटक आहेत याची डॉ. आंबेडकरांना जाणीव होती. ही संसदीय शासन पध्दती परकी आहे. अजून तिची मुळे भारताच्या भूमीत पुरेशी रुजलेली नाहीत. म्हणून काही दिवस ती पध्दती राबविताना भारतीय नागरिकांना त्रास होईल. भारतीय समाजाचे राजकीय आधुनिकीकरण आणि लोकशाहीकरण या प्रक्रिया विलक्षण संथ असणे अपरिहार्य आहे. संसदीय लोकशाहीत घडून येणाऱ्या घडामोडी या नेहमी संथच असतील. प्रसंगी हा संथपणा अत्यंत जीवघेणाही होतो. परंतू घिसाड घाईने घडून येणाऱ्या परिवर्तनापेक्षा हे संथ व रचनात्मक परिवर्तन दीर्घकालीन परिणामांच्या दृष्टीने

इष्ट म्हटले पाहिजे. म्हणूनच प्रारंभीच्या अपयशाने खचून न जाता भारतीयानी धीर धरून संसदीय शासन पध्दती शिकायला समजून घ्यायला पाहिजे.

13) लोकशाहीत कायद्यांना महत्त्वाचे स्थान :-

कायद्यांना लोकशाहीत अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. लोकशाहीतील कायदा सर्वांसाठी समान, हितकर व मानवी असायलाच पाहिजे. तो मनःपूत व जुलमी असू नये. मानवनिर्मित असल्यामुळे परिस्थितीसापेक्ष, परिवर्तनीयता या कायद्यात असाव्यात. पण कायद्यापेक्षा घटनात्मक नितिमत्तेला डॉ. आंबेडकर अधिक प्राधान्य देतात. 16

14) विधायक विरोधी पक्ष असावा :-

भारतातील लोकशाहीच्या निकोप वाढीसाठी संघटित व शिस्तबद्ध राजकीय पक्षांचाही नितांत आवश्यकता असते. टीका करण्याचा हक्क हा संसदीय लोकशाहीतील सर्वांत महत्त्वपूर्ण हक्क आहे. आणि संघटित विरोधी पक्ष अस्तित्वात असल्याशिवाय या हक्कास काही अर्थच उरत नाही. राजकीय पक्षाखेरीज लोकशाहीची कल्पनाच करणे अशक्य आहे. लोकशाही शासन हुकूमशाही व्हायचे नसेल तर किमान दोन राजकीय पक्ष असावे लागतात. सत्ताधारी पक्ष व विरोधी पक्ष असे दोन राजकीय पक्ष असल्याशिवाय लोकशाही शासन लोकशाही शासन राहू शकत नाही. परंतू केवळ विरोधासाठी विरोध किंवा विरोधाच्या नावाखाली विध्वंस व अराजक हे डॉ. आंबेडकरांना मान्य नव्हते. 17

15) संसदीय लोकशाहीचा समन्वय राज्य समाजवादाशी :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राजकीय विचारात संसदीय लोकशाहीचा समन्वय राज्य समाजवादाशी घालण्यात आला आहे. या दोन संकल्पना वरकरणी विसंगती वाटत असल्या तरी त्यांचा योग्य मेळ घातला गेल्यास त्या परस्पूरक ठरू शकतात हा त्यांच्या लोकशाही समाजवादाच्या मुळाशी असलेला विचार आहे. 18

16) विभूतीपूजेचा विरोध :-

श्रेष्ठ माणसाबद्दल कृतज्ञता असणे यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा विरोध नाही. आत्माच्या उध्दाराचा मार्ग म्हणून भक्तीचे धर्मात असलेले महत्व त्यांना मान्य होते. पण राजकारणात भक्ति किंवा विभूतीपुजा म्हणजे अधःपाताचा मार्गच असतो. परिणामतः हुकूमशाही प्रवृत्ती वाढते असे त्यांचे मत होते. 19

निष्कर्ष :-

"डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची लोकशाहीची संकल्पना" या संशोधनात्मक लेखाची मांडणी करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लोकशाही संबंधी विचारांचा आढावा घेतला आहे. त्यांच्यावर ब्रिटन मधील शैक्षणिक वास्तवाच्या काळात ब्रिटिश संसदीय शासन पध्दतीचा प्रभाव पडल्यामुळे आपल्या भारतासारख्या विविध धर्म आणि जाती तसेच प्रदेश असलेल्या देशासाठी संसदीय लोकशाहीचे समर्थन केल्याचे स्पष्ट होते.त्यांनी लोकशाहीची व्याख्या करताना म्हटले की, ज्या शासन प्रणालीत लोकांच्या आर्थिक, सामाजिक जीवनात क्रांतिकारक बदल रक्तापाशिवाय घडतात ती शासनप्रणाली म्हणजे लोकशाही होय.या व्याख्येतून त्यांनी लोकशाहीतील बदल शांततामय मार्गाने होतात हे अधोरेखित केल्याचे स्पष्ट होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकशाही शासन पध्दतीचे समर्थन करून साम्यवादी शासनप्रणाली, हुकूमशाही शासन प्रणालींना विरोध केल्याचे स्पष्ट होते. भारतासारख्या देशात अमेरिकेने स्वीकारलेली अध्यक्षीय शासन प्रणाली न स्वीकारता इंग्लंडप्रमाणे संसदीय शासन प्रणाली योग्य असल्याचे मत व्यक्त केले. संसदीय शासन प्रणाली भारतासारख्या देशात यशस्वी होण्यासाठी कोणत्या घटकांची आवश्यकता आहे याचाही उहापोह त्यांनी केल्याचे दिसून येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची लोकशाहीची संकल्पना भारतीय राजकीय विचाराला दिलेली महत्त्वपूर्ण

अशी देणगी आहे. त्यांची लोकशाही संकल्पना (विचार) स्वप्नरंजनात्मक नसून भारतीय समाजाच्या वास्तवतेच्या संदर्भात आहे. लोकशाही संकल्पनेची सामाजिक तसेच आर्थिक दृष्टीकोणातून मांडणी करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य त्यांनी केले. त्यांच्या मते लोकशाही संकल्पना समाजाच्या समग्र परिवर्तनाचा विचार असून केवळ राजकीय लोकशाहीद्वारे समाजाचे आमूलाग्र परिवर्तन होत नसते. राजकीय लोकशाहीला सामाजिक लोकशाही, आर्थिक लोकशाहीशी मेळ घातल्याशिवाय राजकीय लोकशाही टिकून राहणार नाही समाजातील सामाजिक, आर्थिकदृष्ट्या शोषित, दलित आणि सत्तावंचित वर्गाला सत्ताप्राप्तीची व्यापक संधी मिळाल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने लोकशाही म्हणता येणार नाही. त्यांच्यालोकशाही संकल्पनेत स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व, न्याय ही लोकशाहीची मुलभूत तत्वे (मुल्ये) समाविष्ट असून राज्य समाजवादाच्या संकल्पनेच्या माध्यमातून त्यांना भारतीय लोकशाहीला राज्यसमाजवादाशी जोडण्याचे महत्त्वपूर्ण विचार मांडले. सारांश डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची लोकशाही संकल्पना आधुनिक भारतीय लोकशाहीच्या भवितव्यासाठी, यशासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची लोकशाही संकल्पना भारतीय लोकशाही शासनाच्या दीर्घकालीन भवितव्यासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण असल्याचे स्पष्ट होते.

संदर्भ सूची :-

1. चक्रवर्ती विद्युत, पांडे राजेंद्रकुमार, (अनुवाद लेले चित्रा), प्रथमावृत्ती 2013, आधुनिक भारतीय राजकीय विचार, संहिता आणि संदर्भ, डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे, पृ.71
2. जैन अशोक, प्रथमावृत्ती 2009, निवडक राजकीय विचार, शेठ पब्लिशर्स, मुंबई, पृ.245
3. नांदेडकर व.गो., प्रथमावृत्ती ऑगस्ट 2017, राजकीय विचार आणि विचारवंत, डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे, पृ. 285
4. भोळे भास्कर लक्ष्मण, तृतीयवृत्ती 2016, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुणे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स नागपूर, पृ.950
5. सुरवाडे दिलीप, प्रथमावृत्ती 1 मे 2010, लोकशाही एकचिंतन, लोकसाहित्य प्रकाशन औरंगाबाद, पृ.91
6. भोळे भास्कर लक्ष्मण, तृतीयावृत्ती 2016, पुर्वोक्त, पृ. 950 व 951
7. कित्ता, पृ.951 व 952.
8. सुरवाडे दिलीप, प्रथमावृत्ती 1 मे 2010, पुर्वोक्त, पृ.46 व 47
9. कित्ता, पृ.47
10. कित्ता, पृ.50 व 53
11. कित्ता, पृ.50
12. कित्ता, पृ.48
13. कित्ता, पृ.54
14. भोळे भास्कर लक्ष्मण, तृतीयावृत्ती 2016, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पुर्वोक्त, पृ.952
15. कित्ता, पृ.952 व 953
16. कित्ता, पृ.954
17. कित्ता, पृ.954 व 955
18. कित्ता, पृ.955
19. सुरवाडे दिलीप, प्रथमावृत्ती 1 मे 2010, पुर्वोक्त पृ.104